ESKI O‘ZBEK TILIDA MUCHAL YIL HISOBI BILAN BOG'LIQ LEKSEMALAR

Tadq. Rajabov Doniyor
Xorazm Mamun akademiyasi

Annotatsiya. Maqolada eski o‘zbek tilida muchal yil hisobi bilan bog'liq leksemalar tarixiy-etimologik va semantik jihatdan tahlil qilingan. O‘n ikki yillik muchal davrasidagi yil nomlarining qadimgi turkiy, eski o‘zbek va hozirgi o‘zbek tilidagi shakllari qiyoslanib, ularning o‘zgarish turlari tasniflangan. Muchal yil nomlarining saqlanish, fonetik o‘zgarish, qo‘shma so‘zga aylanish va leksik almashuv yo‘llari aniqlangan, muchal davrasining modeli taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: muchal, o‘n ikki yillik davra, yil nomlari, eski o‘zbek tili, qadimgi turkiy til, etimologiya, leksik almashuv, xalq taqvimi.

Аннотация. В статье проведён историко-этимологический и семантический анализ лексем, связанных с двенадцатилетним животным циклом (мучал) в староузбекском языке. Сопоставлены древнетюркские, староузбекские и современные узбекские названия лет, классифицированы типы их изменений и предложена модель цикла.

Ключевые слова: мучал, двенадцатилетний цикл, названия лет, староузбекский язык, древнетюркский язык, этимология, лексическая замена.

Abstract. The article provides a historical-etymological and semantic analysis of lexemes related to the twelve-year animal cycle (muchal) in Old Uzbek. Old Turkic, Old Uzbek and modern Uzbek names of the years are compared, the types of their changes are classified, and a model of the cycle is proposed.

Keywords: muchal, twelve-year cycle, year names, Old Uzbek, Old Turkic, etymology, lexical replacement.

Har bir xalqning vaqt hisobi tizimi uning tarixiy taraqqiyoti, xo‘jalik faoliyati, diniy e'tiqodlari va boshqa xalqlar bilan madaniy aloqalarini aks ettiradi. Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqi tarixida keng qo‘llangan vaqt hisobi tizimlaridan biri

muchal yil hisobidir. Muchal o‘n ikki yillik davradan iborat bo‘lib, unda har bir yil muayyan hayvon nomi bilan ataladi: sichqon, sigir, yo‘lbars, quyon, baliq, ilon, ot, qo‘y, maymun, tovuq, it va to‘ng'iz. Davra tugagach, hisob yana boshidan boshlanadi. Bu tizim Sharqiy va Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan bo‘lib, turkiy xalqlar hayotida ham asrlar davomida muhim o‘rin tutgan.

Muchal yil hisobi bilan bog'liq leksemalar til tarixini o‘rganish uchun alohida qimmatga ega. Birinchidan, ular qadimgi turkiy davrdan boshlab yozma yodgorliklarda qayd etilgan va shu sababli uzoq tarixiy davr mobaynida so‘zlarning taraqqiyotini kuzatish imkonini beradi. Ikkinchidan, ularda turkiy tillarning boshqa tillar bilan aloqalari, xususan, xitoy, mo‘g'ul va fors tillari ta'siri aks etgan. Uchinchidan, muchal yil nomlari xalq madaniyati, e'tiqodlari va kundalik turmushi bilan uzviy bog'liq bo‘lib, ularni o‘rganish milliy tafakkur tarixini yoritishga ham xizmat qiladi.

XI asrda Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida turkiylarning o‘n ikki yillik muchal davrasini batafsil tavsiflagan [4]. Olim har bir yil nomini keltirib, ularning turkiylar orasida qo‘llanishi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, u yil nomlarining kelib chiqishi haqidagi xalq rivoyatini ham bayon qilgan. Bu ma'lumotlar muchal yil hisobi XI asrda turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan va xalq ongida chuqur ildiz otgan tizim bo‘lganini ko‘rsatadi.

Eski o‘zbek tili davrida, ya'ni XIV–XIX asrlarda muchal yil hisobi hijriy taqvim bilan yonma-yon qo‘llanishda davom etgan. Islom dini tarqalgandan keyin rasmiy hujjatlar va tarixiy asarlarda asosan hijriy taqvim qo‘llana boshlagan bo‘lsa-da, muchal yil hisobi xalq hayotida, xo‘jalik faoliyatida va ayrim tarixiy manbalarda saqlanib qolgan. Temuriylar va undan keyingi davr tarixiy asarlarida voqealar sanasi ko‘pincha hijriy yil bilan birga muchal yili nomi orqali ham ko‘rsatilgan. Bu ikki tizimning birgalikda qo‘llanishi o‘sha davr madaniyatida turkiy va islomiy an'analarning uyg'unlashganidan dalolat beradi.

Muchal yil hisobi va hijriy taqvimning birgalikda qo‘llanishi eski o‘zbek tilida o‘ziga xos sanalash formulasini yuzaga keltirgan. Bunda sana avval hijriy yil,

so‘ngra unga mos muchal yili nomi orqali beriladi. Natijada bir voqea ikki taqvim tizimida bir vaqtning o‘zida qayd etiladi. Bunday ikki tomonlama sanalash tarixiy manbalardagi sanalarni aniqlashda katta ahamiyatga ega, chunki muchal yili nomi hijriy sanani tekshirish va aniqlashtirish uchun qo‘shimcha mezon bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu formula *yil*, *tarix*, *hijriy* kabi taqvim leksemalarining muchal nomlari bilan yagona tizimda qo‘llanishini ham ko‘rsatadi.

Muchal yil nomlarining eski o‘zbek tilidagi qo‘llanishida yana bir muhim xususiyat ularning terminologik barqarorligidir. Yil nomlari tarkibidagi hayvon nomlari kundalik nutqda boshqa so‘zlar bilan almashgan holatlarda ham muchal tizimi doirasida qadimiy shaklini uzoq vaqt saqlab qolgan. Masalan, *ud* va *yunt* leksemalari kundalik nutqda kam qo‘llangan davrda ham *ud yil* va *yunt yil* birikmalari muchal yili nomi sifatida ishlatilgan. Bu hodisa terminologik birikmalarning umumiste'moldagi so‘zlarga nisbatan konservativroq bo‘lishi bilan izohlanadi.

Muchal yil nomlarining qadimgi turkiy, eski o‘zbek va hozirgi o‘zbek tilidagi shakllarini qiyoslash ularning taraqqiyotini yaqqol ko‘rsatadi. Bu qiyos natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Muchal yil nomlarining qadimgi turkiy, eski o‘zbek va hozirgi o‘zbek tilidagi shakllari

№	Qadimgi turkiy shakli	Eski o‘zbek manbalaridagi shakli	Hozirgi o‘zbek xalq muchalida	Izoh
1	sïčγan	sichqon (sichqan)	sichqon	Leksema va ma'no saqlangan
2	ud	ud	sigir	"Ud" eskirgan, "sigir" bilan almashgan
3	bars	bars	yo‘lbars	Qo‘shma so‘zga aylangan (yo‘l "chiziq" + bars)

4	tavïšyan	tavushqon	quyon	Qipchoqcha "quyon" shakli bilan almashgan
5	lu (xitoycha)	luy	baliq	Afsonaviy ajdar obrazi "baliq" bilan almashgan
6	yïlan	yilon	ilon	Fonetik o‘zgarish (y- tushishi)
7	yunt	yunt	ot	"Yunt" eskirgan, "ot" bilan almashgan
8	qoń / qoy	qo‘y	qo‘y	Leksema va ma'no saqlangan
9	bičin	bichin	maymun	"Bichin" eskirgan, forscha "maymun" bilan almashgan
10	taqayu	tag'oqu	tovuq	Fonetik o‘zgarish
11	it	it	it	Leksema va ma'no saqlangan
12	toŋuz	tonguz	to‘ng'iz	Fonetik o‘zgarish

Jadval ma'lumotlari muchal yil nomlarining uzoq tarixiy davr mobaynida turlicha taraqqiy etganini ko‘rsatadi. Bir qator nomlar qadimgi turkiy davrdan hozirgacha deyarli o‘zgarishsiz saqlangan. *Sichqon*, *qo‘y* va *it* leksemalari shular jumlasidan bo‘lib, ular turkiy tillarning eng barqaror umumturkiy lug'at qatlamiga mansub va kundalik hayotda doimo faol qo‘llanib kelgan. Shu sababli ular muchal davrasida ham o‘z shaklini saqlab qolgan.

Ikkinchi guruh nomlar fonetik o‘zgarishga uchragan. *Yïlan* leksemasining *ilon* shakliga o‘tishida so‘z boshidagi *y*- undoshining tushishi kuzatiladi. *Taqayu* va *toŋuz* leksemalari esa o‘zbek tilining fonetik taraqqiyoti qonuniyatlari asosida *tovuq* va *to‘ng'iz* shakllarini olgan. Bu o‘zgarishlar faqat muchal yil nomlariga xos bo‘lmay, umuman o‘zbek tilining tarixiy fonetikasidagi umumiy jarayonlarni aks ettiradi.

Muchal yil nomlari taraqqiyotidagi eng qiziqarli hodisa leksik almashuvdir. Qadimgi turkiy *ud* "ho‘kiz, sigir" leksemasi eski o‘zbek manbalarida muchal yili nomi sifatida saqlangan bo‘lsa-da, hozirgi o‘zbek tilida mustaqil so‘z sifatida iste'moldan chiqqan va xalq muchalida *sigir* bilan almashgan. Xuddi shunday, qadimgi turkiy *yunt* "ot" leksemasi o‘rnini *ot*, *tavišyan* (*tavushqon*) o‘rnini *quyon*,

bičin (*bichin*) o‘rnini esa forscha *maymun* egallagan. Qiziqarli tomoni shundaki, turk tilida *tavşan* shakli hozirgacha "quyon" ma'nosida faol qo‘llanadi. Qozoq tilida esa muchal davrasida *meshin* ("maymun") va *ulu* ("ajdar") kabi qadimiy shakllar saqlanib qolgan. Bu holat qardosh tillar o‘rtasida qadimiy leksemalarning turlicha saqlanganini ko‘rsatadi.

Muchal yil nomlarini qardosh turkiy tillar bilan chog'ishtirish o‘zbek tilidagi o‘zgarishlarning xususiyatini yanada aniq ko‘rsatadi. Qirg'iz tilida ikkinchi yil *uy* deb ataladi. Bu shakl qadimgi turkiy *ud* leksemasining fonetik davomi bo‘lib, o‘zbek tilida esa u *sigir* bilan almashgan. Qirg'iz tilidagi *uluu* va *mechin*, qozoq tilidagi *ulu* va *meshin* shakllari esa qadimgi *lu* va *bičin* leksemalarining saqlanib qolganini ko‘rsatadi. Demak, qipchoq guruhiga mansub tillarda muchal yil nomlarining qadimiy shakllari ko‘proq saqlangan bo‘lsa, o‘zbek tilida ular ko‘proq yangilanishga uchragan. Bu holatni o‘zbek tilining shahar madaniyati va fors tili bilan yaqin aloqada shakllanganligi bilan izohlash mumkin.

Beshinchi yil nomining taraqqiyoti alohida e'tiborga loyiq. Qadimgi turkiy *lu* leksemasi xitoy tilidagi "ajdar" ma'nosini bildiruvchi so‘zdan o‘zlashgan bo‘lib [5], eski o‘zbek manbalarida *luy* shaklida qo‘llangan. Ajdar xitoy madaniyatida muhim ramziy obraz bo‘lsa, turkiy xalqlar uchun u afsonaviy va kam tushunarli obraz edi. Shu sababli o‘zbek xalq muchalida bu yil nomi *baliq* bilan almashgan. Bu hodisa begona, mavhum obrazning xalq hayotiga yaqin va tushunarli obraz bilan almashtirilishining yorqin namunasidir. *Bars* leksemasi esa *yo‘lbars* qo‘shma so‘ziga aylangan. Bunda *yo‘l* qismi "chiziq, yo‘l-yo‘l" ma'nosini berib, hayvon turini aniqlashtiradi.

Muchal yil nomlarining o‘zgarish turlarini umumlashtirib, ularni to‘rt guruhga ajratish mumkin. Ushbu tasnif va har bir guruhdagi leksemalar soni 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Muchal yil nomlarining tarixiy o‘zgarish turlari

O‘zgarish turi	Leksemalar	Soni	Asosiy sababi
O‘zgarishsiz saqlangan	sichqon, qo‘y, it	3	Kundalik hayotda faol, umumturkiy so‘zlar
Fonetik o‘zgargan	yilon → ilon, tag'oqu → tovuq, tonguz → to‘ng'iz	3	O‘zbek tilining fonetik taraqqiyoti qonuniyatlari
Qo‘shma so‘zga aylangan	bars → yo‘lbars	1	Hayvon turini aniqlashtirish ehtiyoji
Boshqa leksema bilan almashgan	ud → sigir, yunt → ot, tavushqon → quyon, bichin → maymun, luy → baliq	5	Eski so‘zlarning iste'moldan chiqishi, qipchoq va forscha so‘zlar ta'siri, afsonaviy obrazning tushunarli obraz bilan almashuvi
Jami		12	

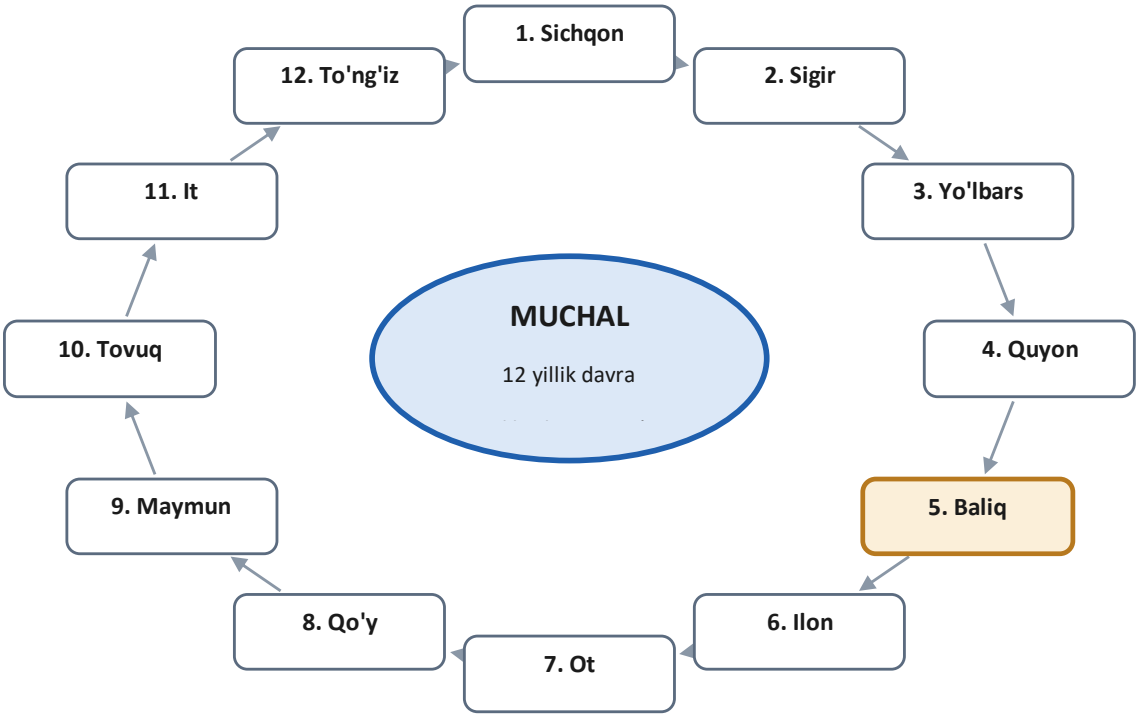
2-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, o‘n ikki yil nomidan faqat uchtasi o‘zgarishsiz saqlangan, beshtasi esa butunlay boshqa leksema bilan almashgan. Demak, muchal yil nomlarining taraqqiyotida leksik almashuv yetakchi jarayon hisoblanadi. Bu jarayonning asosiy sabablari sifatida qadimiy turkiy so‘zlarning (*ud*, *yunt*, *bichin*) umumiy iste'moldan chiqishi, qipchoq lahjalari ta'sirida yangi shakllarning (*quyon*) kirib kelishi, forscha o‘zlashmalarning (*maymun*) faollashuvi hamda begona obrazning (*luy*) tushunarli obraz bilan almashuvini ko‘rsatish mumkin.

Muchal yil nomlarining grammatik tuzilishida ham muhim o‘zgarish kuzatiladi. Qadimgi turkiy tilda yil nomi *qoń yïl*, *it yïl* kabi hayvon nomi va *yïl* so‘zining egalik qo‘shimchasisiz birikishidan hosil bo‘lgan. Eski o‘zbek manbalarida ham *sichqon yil*, *ud yil* kabi shakllar keng qo‘llangan. Hozirgi o‘zbek tilida esa bu birikmalar *sichqon yili*, *qo‘y yili* shaklida, ya'ni egalik qo‘shimchasi bilan ishlatiladi. Bu o‘zgarish o‘zbek tilida qaratqich-qaralmish birikmalarining shakllanish jarayonini aks ettiradi.

Muchal yil hisobi o‘zbek tilida *yil* leksemasining semantik taraqqiyotiga ham ta'sir ko‘rsatgan. Xalq nutqida *yil* so‘zi "o‘n ikki oylik vaqt birligi" ma'nosidan tashqari, insonning tug'ilgan muchal yilini anglatuvchi ma'noni ham kasb etgan. *Siz*

qaysi yilsiz? – Men qo‘y yilman kabi so‘roq va javoblarda *yil* so‘zi aynan muchal yilini, ya'ni inson tug'ilgan yilning hayvon nomini bildiradi. Bu holat muchal tizimining xalq ongida qanchalik chuqur o‘rnashganini va u bilan bog'liq leksemalarning kundalik muloqotda faol ekanini ko‘rsatadi.

Muchal yil hisobining mohiyatini va uning yil nomlari tizimini davra ko‘rinishida ifodalash mumkin. Ushbu modelda o‘n ikki yil nomi ketma-ket joylashgan bo‘lib, har bir yil nomi bilan birga uning eski o‘zbek manbalaridagi shakli ham ko‘rsatilgan (1-rasm).

1-rasm. Muchal yil hisobining o‘n ikki yillik davrasi va yil nomlarining eski o‘zbek manbalaridagi shakllari *(muallif ishlanmasi)*

Modelning markazida muchal tushunchasi joylashgan bo‘lib, o‘n ikki yil nomi uning atrofida soat mili yo‘nalishida davra hosil qiladi. Strelkalar yillarning ketma-ketligini va davraning uzluksizligini ko‘rsatadi: o‘n ikkinchi yil (to‘ng'iz) tugagach, hisob yana birinchi yildan (sichqon) boshlanadi. Har bir yil nomi ostida uning eski o‘zbek manbalaridagi shakli berilgan bo‘lib, bu ikki davr o‘rtasidagi o‘zgarishlarni bir qarashda ko‘rish imkonini beradi. Beshinchi yil (baliq) alohida rang bilan

ajratilgan, chunki uning nomida eng katta semantik almashuv – afsonaviy ajdar obrazining tushunarli obraz bilan almashuvi yuz bergan.

Muchal yil nomlari hozirgi o‘zbek tilida ham faol qo‘llanadi. Ular xalq orasida insonning tug'ilgan yilini belgilash, fe'l-atvori haqida xalq qarashlarini ifodalash va yangi yil munosabati bilan tilaklar bildirishda ishlatiladi. Biroq ularning ilmiy talqinida eski va hozirgi shakllar o‘rtasidagi farqlarni hisobga olish muhim. Masalan, tarixiy matnlarni o‘qishda *ud yil*, *luy yil*, *yunt yil*, *bichin yil* kabi shakllarning hozirgi *sigir yili*, *baliq yili*, *ot yili*, *maymun yili* ekanini bilmaslik sanalarni noto‘g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin. Shu sababli tarixiy lug'atlarda va mumtoz matnlarga yozilgan izohlarda bu shakllarning mosligini aniq ko‘rsatish zarur.

Xulosa qilib aytganda, muchal yil hisobi bilan bog'liq leksemalar turkiy tillarning eng qadimiy va barqaror lug'at qatlamlaridan birini tashkil etadi. Ular O‘rxun yodgorliklaridan boshlab, Mahmud Koshg'ariy asari va eski o‘zbek manbalari orqali hozirgi o‘zbek tiligacha uzluksiz an'anani saqlab kelgan. O‘n ikki yil nomidan uchtasi o‘zgarishsiz saqlangan, uchtasi fonetik o‘zgarishga uchragan, bittasi qo‘shma so‘zga aylangan va beshtasi boshqa leksema bilan almashgan. Leksik almashuvning asosiy sabablari qadimiy so‘zlarning iste'moldan chiqishi, qipchoq va forscha so‘zlar ta'siri hamda begona obrazning tushunarli obraz bilan almashuvidir. Muchal tizimining davra shaklidagi tuzilishi turkiy xalqlar tafakkuridagi davriy vaqt tasavvurini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 3 tomlik / Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug'ati. I–III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000–2009.
3. O‘zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.